

Lūžio žmogaus problema Vytauto Martinkaus romane *Simonija*: literatūros etikos aspektas

Kristina Tutlytė

Vytauto Didžiojo universiteto Humanitarinių mokslų fakultetas
Vytautas Magnus University Faculty of Humanities
V. Putvinskio g. 23, Kaunas, Lietuva
E. paštas kristina.tutlyte@stud.vdu.lt
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3243-7202>
Moksliniai interesai: lūžio literatūra, literatūros etikos teorija, žanrų teorija
Scientific interests: turning-point literature, Literary Ethics Theory, Genre Theory

Santrauka. Straipsnyje, pasitelkus literatūros etikos teoriją, analizuojamas lūžio žmogaus paveikslas Vytauto Martinkaus romane *Simonija*. Romanas atitinka lūžio literatūros bruožus, išskiriamus Violetos Katinienės disertacijoje: teminiame lygmenyje akcentuojamas istorinis (politinis) lūžis ir jo suponuoti vidiniai konfliktai; mintimis, sapnais, prisiminimais persikeliamą į totalitarizmo laikotarpį; iškeliamas kontrastas tarp „homo sovieticus“ ir laisvo pasaulio asmenų. Etinių romano konfliktų analizė atskleidžia, kad rašymo situacija pateikiama kaip būdas reflektuoti, įprasminti ir permąstyti tarybmečio patirtis; dehumanizuojanti, skaudi sovietmečio patirtis lūžio žmogaus neapleidžia net laisvės laikotarpiu ir verčia gręžtis atgal į praeitį – fizinis buvimas atkurtos nepriklausomybės pasaulyje neišlaisvina nuo vidinės stagnacijos. Šią, atrodo, esminę lūžio žmogaus būseną apibendrina ir taikliai įvardija Vytauto Martinkaus vartojama „snoumenizmo“ sąvoka. Analizuojant šį romaną, kuriame lūžio žmogaus refleksija yra viena svarbiausių temų, ryškėja, kad literatūros etikos teorija yra itin parankus instrumentas bandant kalbėti apie tokio pobūdžio ir tematikos tekstus.

Reikšminiai žodžiai: lūžio literatūra, literatūros etika, sovietmečio refleksija.

Human's Experience at Turning-point in Vytautas Martinkus's Novel *Simonija*: the Aspect of Literary Ethics

Summary. The author of the thesis uses Literary Ethics as a theoretical instrument and analyses the portrait of human dealing with turning-point in Vytautas Martinkus's novel *Simonija*. The novel corresponds to the features of the turning-point literature marked in the dissertation of V. Katinienė: the thematic level emphasizes a change of historical (political) order and its existential problems; in thoughts, dreams, memories characters go back to the period of totalitarianism; the contrast between “homo sovieticus” and individuals of the free world is emphasized. The analysis of ethical conflicts in *Simonija* is presented, having in mind specific cultural context during the Soviet period and emphasizing the process of writing as a particular ethical situation and a way to reflect human's experience. Vytautas Martinkus offers appropriate “snoumenizm” notion for summarizing human's experience during the Soviet period. In essence, dehumanizing, painful experience of the Soviet era does not abandon human even in the period of freedom and forces him to go back to the

past – physical presence in the world of restored independence does not free him from inner stagnation. In this paper, it is shown that Literary Ethics is a suitable theoretical instrument in order to analyze text about human's experience at turning-point.

Keywords: turning-point literature, Literary Ethics, reflection of Soviet period.

Įvadas

Lietuvoje 1989–1991 metai vadinami lūžio metais. Didžiules istorines, valdžios, kartu ir kultūrinės permainas lėmęs laikotarpis gausiai reflektuojamas XX a. pab. rašytuose grožinės literatūros kūriniuose, tačiau lietuvių literatūrologijoje iki šiol nėra aiškiai įtvirtintos ir apibrėžtos lūžio literatūros sampratos. Naujausias darbas, tvirtinantis lūžio literatūros sampratą, – 2018 m. Violetos Katinienės parengta disertacija *Lūžio literatūra: XX a. pab. – XXI a. pr. vokiečių ir lietuvių romanas*. Pasak disertacijos autorės, lūžio literatūra laikomi „įvairių žanrų tekstai, tematizuojantys istorinį lūžį ir jo padarinius.“ (Katinienė 2018: 121).

Lietuvių literatūrologijoje lūžio literatūros bruožai, kaip ir pats šio literatūros tipo apibrėžimas, yra gana labilūs ir beveik neapibrėžti, juos suformuluoti bene pirmoji ir bando V. Katinienė. Autorė išskiria tokius lūžio literatūros bruožus: a) teminį aspektą – tekstuose aktualizuojamas istorinis lūžis, jo provokuoti individo vidiniai konfliktai; b) tekste įvairiais būdais persikeliamas į totalitarinio režimo laikotarpį ir reflektuojamos jo patirtys; c) akcentuojamas klišinys vakariečio arba ironiškas homo sovieticus įvaizdis ir iškeliamas susidūrimas su nauja santvarka kaip svetima, aktualizuojant tarpinę būseną tarp buvusios ir esamos sistemų (Katinienė 2018: 114–116).

Lūžio literatūros pavyzdžiu galėtų būti Vytauto Martinkaus romanas *Simonija* (1997), ne tik atitinkantis V. Katinienės išskirtus bruožus, bet ir chronologiškai artimas lūžio laikotarpiui. V. Martinkaus šį romaną pradėjo rašyti 1992 m., publikavo po penkerių metų, kai buvo jau gerokai įpusėjęs pirmasis nepriklausomybės dešimtmetis ir nuo sovietmečio chronologiškai jaustas tam tikras nuotolis, tačiau patirti išgyvenimai – ne mažiau skaudūs ir reikšmingi. *Simonija* – sudėtingos struktūros romanas, kuriame skaitytojui suvokimą sunkina dažna laiko, erdvių, naratorių kaita, be to, tekste esama daug intertekstų, kultūrinių nuorodų. Romano veiksmo laikas – antrieji metai po atgautos nepriklausomybės, tiksliau, kelios jų savaitės, per kurias vienas svarbiausių naratorių ir veikėjų Zenonas Ašvienis po vaikystės bičiulio Kasiaus mirties imasi užduoties sudėlioti ir baigti jo knygą apie tarybmečių veikusią rezistencinę *Simonijos* grupuotę, įkurtą Kasiaus, Zenono ir Alės. Žinoma, V. Martinkaus romanas apima daug platesnį laikotarpį – sovietmetį ir pirmus nepriklausomybės metus – iš esmės visą pagrindinių personažų gyvenimą. Veikėjai gimė ir augo karo metais, iš arti matė tragiškus jo padarinius. Tokiame pasaulyje žmogus privalo lemiamai pasirinkti, kvestionuoti esmines vertybes, todėl susiduriama su konfliktinėmis situacijomis, kurios atskleidžia žmogaus moralę. Atsigręžus į mažo žmogaus likimą, svarstant apie ribines situacijas istorinių pokyčių akivaizdoje, kyla etiniai, vertybių klausimai, būdingi visai lūžio literatūrai, todėl į šio tipo tekstus atrodo paranku žvelgti iš literatūros etikos pozicijų. Straipsnio tikslas – remiantis literatūros etikos teiginiais, iširti lūžio žmogaus traktuotę V. Martinkaus romane *Simonija*.

Literatūros etikos teorija svarbi straipsnio aktualumui pagrįsti – ši tyrimų sritis iki šiol nedaug akcentuojama lietuvių literatūrologijoje. 2007 m. lietuvių kalba išleistas Marthos Craven Nussbaum tekstų rinkinys *Meilės pažinimas. Filosofijos ir literatūros apybraižos*; 2015 m. Benediktas Gelūnas ir Kristupas Sabolius parengė teorinį straipsnį apie naratyvo ir etikos santykį, tačiau jame literatūrinių tekstų neanalizavo. Straipsnis aktualus ir tuo, kad papildė tyrimų apie lietuvių lūžio literatūrą lauką, be to, atsigręžiama į menkai tyrinėtą V. Martinkaus romaną *Simonija*, siūlantį savitą prieigą prie okupacinio periodo refleksijos: nutolstantis nuo bohemiško, kone poetine kalba kuriamo J. Kunčino *Tūlos* pasaulio, bandymu pasitelkti kelių lygmenų loginėmis konstrukcijomis paremtą siužetą, filosofiniais svarstymais galbūt priartėjantį prie R. Gavelio prozos, tačiau kalbantį kiek subtiliau, atveriantį visą intelektualinės literatūros gylį, už kurį autoriui 2018 m. buvo įteikta Lietuvos nacionalinė kultūros ir meno premija. Filosofinį, intelektualinį gylį, gausiai kuriamus filosofuojančius personažus, konstruktyvią kompoziciją, kaip vienus esminių V. Martinkaus prozos savitumų, yra išskyrusi Elena Bukelienė (2003: 46).

Straipsnyje pateikiami esminiai literatūros etikos teiginiai, paskui analizuojamas V. Martinkaus romanas: aptariama *snoumenizmo* samprata, taikliai apibūdinanti lūžio žmogaus būseną, ir sovietmetis kaip parankus fonas etiniams konfliktams ir vertybėms aktualizuoti; svarstoma apie rašymą kaip etinę situaciją ir lūžio žmogaus refleksijų pobūdį.

Svarbiausi literatūros etikos teiginiai

Literatūros etika – tyrimų sritis, aktualizuojanti pasakojimą ir jo kūrimą kaip moralinių klausimų šaltinį. Amerikiečių romano tyrinėtojas Jamesas Phelanas literatūros etiką apibendrina suformuluodamas jos pagrindinį klausimą: „Kaip individas turėtų mąstyti, svarstyti ar elgtis būdamas autoriumi, pasakotoju, personažu ar auditorija, kad būtų kuriamas didesnis gėris?“ (2013). Tiek J. Phelanas, tiek akademikė Shady E. Cosgrove pabrėžia, kad svarbu skirti du literatūros ir etikos aspektus: galima analizuoti, kiek (ne) etiškas yra konkretus romanas ar tam tikro pobūdžio literatūra (t. y. žvelgti į konkretaus teksto siužeto ir personažų etinę vertę) arba analizuoti, kaip ir kodėl skaitymas apskritai gali tapti etine veikla (Phelan 2013, Cosgrove 2007: 2).

Literatūros etika pabrėžia ryšį tarp rašymo ir skaitymo, vadinasi, ir tarp autoriaus (kuris kalba pasakotoju), teksto ir skaitytojo. Šis ryšys yra siejamas etinių nuostatų, nes „<...> kažkas mums pasakoja, kaip kažkas kažkam kitam pasakoja, kad kažkas nutiko.“ (Phelan 2004: 632, cit. Cosgrove 2007: 3). Taigi, autorius, pasirinkdamas tam tikrą pasakotoją, komunikuoja su skaitytojais: jis iš anksto pasirenka formą norimam turiniui perteikti, nors, net ir svarstydamas apie savo auditoriją, negali nuspėti, kaip jo tekstas paveiks atskirą individą su įvairiomis patirtimis. Taip susiformuoja dvi vienos svarbiausių literatūros etikos problemų: kas ir kaip yra pasakojama. Aukštos meninės vertės teksto tikslas nėra sąmoningai sukurti etinių situacijų kupiną tekstą; reikėtų kurti tokias etines situacijas, kurios pažadintų skaitytojo vaizduotę, leistų pastebėti ryšį su realiu pasauliu ir skatintų pradėti etinį tyrimą, svarstyti tekste pateikiamas problemas ir atskleisti santykį su pateikiamu kitiškiškumu (Cosgrove 2007: 3).

Tam, kad būtų pradėtas etinis tyrimas ir literatūra galėtų ugdyti empatiją, skaitytojai turi įsitraukti į autoriaus kuriamą pasaulį, užmegzti asmeninį ryšį su tekstu. Kiekvienas tekstas siūlo savitus charakterius, požiūrio taškus, skaitytojai nuolat susiduria su konkrečia naratoriaus pozicija, mato tam tikrus personažų poelgius – šie teksto aspektai skaitytojus atveda į etinę situaciją, nes jie tarsi stebi ir svarsto personažų elgesį, kuris nebūtinai sutampa su jų pačių (Cosgrove 2007: 3). Kitaip sakant, skaitymas tampa procesu, kai nuolat susiduriama su kitokia perspektyva – kitoniškumu (įvairiomis patirtimis, likimais, charakterio bruožais, visuomenės normomis). Pasak S. E. Cosgrove, skaitytojai turi nuspręsti, ar priims tokią patirtį, kuri vaizduojama romane; ar, susidūrę su kitoniškumu, ir toliau skaitys; ar jie susitapatins su ta kitokia pozicija, ar ją atmes (2007: 3). Dėl šios priežasties skaitymas, kaip etinė veikla, apima du procesus: supratimo, kad egzistuoja kitokia perspektyva, ir patikėjimo, kad tokia perspektyva galima; vien tokio kitoniškumo, kitokios perspektyvos suvokimas skatina moraliai tobulėti (Cosgrove 2007: 3). Vienas svarbiausių klausimų, svarstant skaitytojo etiškumą, – kaip jis priima susidūrimą su kitoniškumu. Tarp skaitytojų turimų ir teksto siūlomų etinių normų susiformuoja dialoginė situacija, skaitytojai turi galimybę ugdyti empatiją, tačiau viskas priklauso nuo teksto (pasakojimo) patrauklumo ir skaitytojo įsitraukimo.

J. Phelanas bando susisteminti literatūros etikos tyrimų lauką ir išskiria keturis pagrindinius klausimus (2013):

1. „To, kas pasakyta, etika“. Dėmesys telkiamas į personažus ir įvykius: analizuojamos konfliktinės situacijos, veikėjų susidūrimai, ginčai, akistata su sunkumais ir jų sprendimai. Taip pat analizuojama, ar tekste konfliktai išryškunami, akcentuojami, sąmoningai atkreipiant skaitytojų dėmesį.
2. „Pasakojimo etika“. Nagrinėjama, kaip numanomi autorius, pasakotojas ir auditorija yra susiję su vidiniais etiniais teksto klausimais: svarbi autoriaus pasirinktų pasakojimo strategijų ir jų poveikio skaitytojams analizė; vertybių aktualizavimas (tiesioginis ar implicitiškas).
3. „Rašymo / pateikimo etika“. Analizuojamas tikrojo autoriaus etiškumas, t. y. kaip jis interpretuoja ir pateikia turimą medžiagą (ar įtraukia realaus gyvenamojo laikotarpio aktualijų, asmeninių patirčių, ką labiausiai aktualizuoja). Ypač įdomu tyrinėti, kaip elgiasi autoriai, gyvenantys represinių režimų sąlygomis, kai ribojama kūrybinė laisvė; kodėl vieni autoriai atsisako vaizduoti socialines ar politines aplinkybes ir pan.
4. „Skaitymo / suvokimo etika“. Tyrinėjamas auditorijos santykis su skaitomu tekstu: skaitytojų išpareigojimai tekstui ir jų (ne)vykdymas, teksto poveikis – ar šio konkretaus romano skaitymas daro žmogų geresnį, etiškesnį.

Aptarti etiniai klausimai atveria moralinių klausimų ir naratyvo sudėtingumą, todėl jie gali padėti aiškinantis teksto poveikį, autoriaus intencijas, formos ir turinio koreliaciją. Straipsnyje daugiausia dėmesio skiriama pirmai ir antrai etinių klausimų grupėms.

Snoumenas – lūžio žmogus

Lūžio literatūrai būdinga, kad personažai sapnais, prisiminimais, pokalbiais ir pan. grįžta į sovietinį (represijų, žiaurais totalitarizmo) laikotarpį kaip traumavusį, deklaravusį prisitaikėlišką gyvenimo būdą, su kuriuo laisvės akivaizdoje nebemokama tvarkytis. *Simonijoje* vieni svarbiausių etinių konfliktų būtent ir yra susiję su tarybmečiu ir jame patirtais išgyvenimais, reflektuojama personažų būsena po lūžio. Analizuojant šio laikotarpio fone pateikiamus etinius konfliktus matyti, kad personažui opozicine puse gali tapti ir konkretus asmuo, ir santvarka. Norint aktualizuoti egzistencines vertybes, sovietmetis, kaip laiko fonas, labai parankus – tai laikotarpis, kai egzistencializmo idėjos buvo neigtos, vietoj individo kalbėta apie mases; būtis pateikta vienpusiškai – tik veržimasis į „šviesų rytojų“; transcendencija, mirties ir gyvenimo filosofinis santykis buvo negalimos temos; laisva valia, pasirinkimo laisvė ribota – partijai nelojalūs asmenys neužimdavo aukštų pareigų, buvo persekiojami ir pan. (Mykolaitytė 2014). Dėl šių priežasčių galima nuspėti daug konfliktinių situacijų, vaizduojamų tekste, – laikotarpiu, kai verčiama paklusti svetimai valdžiai, ideologija diegiama smurtu ir susidorojimu, moraliniai svarstymai neišvengiami.

Vienas ryškesnių konfliktų romane yra Alės priešinimasis Klaso Marklundo *snoumenų* teorijai – užsieniečio požiūriui į Lietuvą. Kartu ši teorija tampa būdu įvardyti ir apibendrinti okupacinio periodo patirtis. Tokie įvardijimai, pasak V. Rubavičiaus, itin svarbūs: „Praeities įvardijimas – okupacinė, sovietinė, kolonijinė, postkolonijalinė – bei suvokimas svarbus ir tautiniam, ir asmeniniam tapatumui kurti. Drįstame tvirtinti, kad kaip tik nesenos praeities suvokimas bei vertinimas, susijęs su skaudžiausių moralinių problemų svarstymu, yra kultūros savikūros spiritus movens.“ (2014: 114–115). V. Martinkaus romane keliami klausimai, kokią įtaką Lietuvai padarė 50 metų trukęs okupantų primestas režimas, kiek giliai įsišaknijusios jo žaizdos, aktualizuojamas savęs pažinimas, istorinė atmintis kaip būties forma, kaltės ir atleidimo santykis.

O iš pradžių tebuvo vieno kraujo lašo sindromas. / <...> Jo [J. Aisčio] metafora – taikli, plati ir gili. Joje sutelpta ir tie, kas pasitraukė į Rytus ir padėjo kariauti Stalinui, ir tie, kas sukilo biržely, kad padėtų Hitleriui, ir tie, kas iš baimės nieko nedarė, o tik laukė, kas bus. Tebuvo baimė prarasti praeitį. Visi norėjo sugrįžti į praeitį. Rasti vakarykščio sniego. Pernykščio sniego. Užpernykščio sniego. O juk iki tol jūs gyvenote kaip ir visi: žiūrėdami į rytdieną. Tikėdami ja. (Martinkus 1997: 146).

Pernykščio sniego paieškas Klasas vadina *snoumenizmu* – taip signifikuojamas sąstingis, baimė paleisti praeitį – kai prieš akis žūsta, griaunama dabartis, kai matoma, kaip čia ir dabar luošinami žmonių likimai, ateitis tampa visiškai neaiški, o galbūt neįmanoma, ir vienintelė atrama – praeitis, prisiminimai, bet kokie būdai ją išsaugoti. Problemos kyla tada, kai žmogus taip prisiriša prie praeities, kad nebegali žvelgti pirmyn – taip gyvenama praradimo nuotaikomis, jaučiamas beviltiškumas, baimė. Alė laikosi nuostatos, kad žinoti savo praeitį yra svarbiau už viską, net jeigu tai reikštų „neštis visą savo istoriją kaip kuprą“ (Martinkus 1997: 129), t. y. jeigu ji slegia. Klasui atrodo, kad dažnai su praeitimi nemokama tvarkytis, čia ir atsiranda „vieno kraujo lašo sindromas“, kai telkiamasi ne į

ateitį, bandoma kurti gėrį, o graužiamasi dėl padarytų klaidų, neišpildytų lūkesčių, neatliktų darbų – dėl to gailisi lyrinis subjektas J. Aisčio eilėraštyje. Atrodo, kad *snoumenizmas* yra esminis lietuvių lūžio literatūros bruožas, ir šį įspūdį sustiprina ypatybė, kad Klasas yra užsienietis, t. y. tarsi žvelgia iš šalies, objektyviai. *Snoumenizmas* turbūt ir yra esminis skirtumas tarp lietuvių ir vokiečių lūžio literatūrų: V. Katinienė (2018) pastebi, kad vokiečių romanuose aktualizuojama tarp situacija – susidūrę su nauja sistema, personažai sutrinka, tarsi pakimba tuščioje erdvėje tarp praeities ir dabarties. Be to, disertacijos autorė teigia, kad ir jos analizuotų lietuvių romanų (S. Parulskio *Trys sekundės dangaus*, V. Papievio *Vienos vasaros emigratai*, R. Šerelytės *Mėlynbarzdžio vaikai*) protagonistai „atsiduria ties egzistencine riba – tarsi išvyksta iš praeities, bet dar neatvyksta į dabartį – balansuoja ant slenksčio tarpinėje, pereinamojoje būsenoje“ (Katienė 2018: 116). Vis dėlto V. Martinkaus *snoumenizmo* situacija rodo kitokią personažų santykį su įvykusiū lūžiu – pripratę prie sovietinio absurdo, baimės, nuolatinės būtinybės laviruoti, jie nebemoka gyventi laisvame pasaulyje. Kitaip sakant, personažai nėra tuščioje tarpinėje būsenoje, priešingai, jie pernelyg stipriai susiję su praeitimi. Galbūt fiziškai ir esama nepriklausomoje Lietuvoje, tačiau dvasiškai to slenksčio *Simonijos* personažai taip ir neperžengia. Iš esmės taip yra ir R. Šerelytės romane *Mėlynbarzdžio vaikai*, kuriame okupacinio periodo sistema – brutali, dehumanizuojanti – simboliškai įkūnijama Mėlynbarzdžio paveikslu (Trimakas, 2009). Padarytų žaizdų iš personažų sąmonės ištrinti neįmanoma. „Aš esu Mėlynbarzdžio žmona lygintuvo nudegintu veidu.“ (Šerelytė 2008: 12), – teigia viena pagrindinių personažių – sovietmečio paliktas randas niekada neišnyks.

Įdomu, kad V. Martinkus žaidžia su *snoumenizmo* teorija – Kasius po avarijos praranda atmintį ir taip yra išlaisvinamas nuo prisiminimų, slėgusios kaltės, nepakeliamos vienvės (kad prisiminimai, praeitis jį slėgė, įrodo ir tai, kad avarija – bandymas nusižudyti, ir tai, kad nelaimės dieną jį persekiojo automobilis tamsintais stiklais, susijęs su buvusiu Kasiaus politine veikla; tuo automobiliu taip pat įkūnijama niekaip nepaleidžianti praeitis). Skaitytojams parodoma, kad nuo *snoumenizmo* „išgyti“ neįmanoma – sveikdamas Kasius pirmiausia vis vien prisimena tuos pačius epizodus, kurie ir anksčiau jį varė iš proto, be to, galų gale kaip viena iš Kasiaus ir Alės žūties versijų pateikiama savižudybė. Šiuo etiniu konfliktu skaitytojai, žinodami Alės patirtis ir kvestionuodami Klaso išsakomas teorijas, kviečiami kontempliuoti kaltės, graužaties problemas, galbūt pasvarstyti savo paties santykį su tautos ar asmenine istorija.

Minėta ypatybė gręžtis į totalitarinio režimo laikotarpį V. Martinkui padeda atskleisti priežastis, kodėl okupaciniu periodu susiformavo *snoumenizmo* būseną. Vienas ryškiausių *snoumenų* romane, stipriai sužalotas minėto laikmečio, yra Kasius, o viena priežasčių, kodėl jis jaučiasi traumuotas, – nuolatinė baimės ir nežinios būseną, jausmas, kad nuolat yra stebimas. Šią situaciją charakterizuoja Kasiaus susidūrimai su saugumiečiais, tyrusiais jo veiklą ir bandžiusiais „skiepyti komunizmo vertybes“. V. Martinkus ironizuoja saugumiečius vadindamas angelais sargais, stebinčiais kiekvieną žingsnį, menkiausią judesį ar darbą ir saugančiais, tik ne nuo blogio, o nuo sistemai nepalankių sprendimų. Toks būdas parodyti susidorojimo aparatą kaip neatsiejamą režimo dalį labai paveikus, čia nereikia eksplacitiškai vaizduoti susidūrimų, nes palyginimas su angelu sargu itin

paveikus, ironija pajuntama lengvai, todėl skaitytojas suvokia etinį konfliktą ir gali jį kvestionuoti. „Aš praminiau jį Angelu. Angelu Sargu. Jis išnirdavo nelauktai, netikėtai, arba nustatydavo dieną ir vietą, kur manęs lauks. Prisiminiau lyg per sapną: jis vejasi mane, aš bėgu per durpyną, klimpstu, skęstu.“ (Martinkus 1997: 231) – bėgimo epizodą galima suprasti ir tiesiogiai, tačiau veiksmažodžiais „klimpti“, „skęsti“ atskleidžiamos situacijos signifikuoja aiškias emocijas, kurias dažniausiai jaučia į tokias situacijas pakliuvęs žmogus, – sumišimą, beviltiškumą, paniką, kai suprantama, kad jėga, bandanti pasiglemžti, yra stipresnė už individą. Skendimas, klimpimas tampa tapatūs susidūrimui su saugumiečiais kaip sistemos atstovais – patekus į „juodąjį sąrašą“, pelnius nepasitikėjimą išsigelbėti, pabėgti, atsiriboti buvo labai sunku.

Simonijoje žmogaus jauseną po įvykusio lūžio, tarybmečio kaip brutalių sistemos neetiškumą V. Martinkus atskleidžia etiškai paveikiai ir įtaigiai – kurdamas paraleles su Viljamo Šekspyro *Hamletu*. Hamletas, kaip ir Alė, yra nusivylęs žmogumi, jį palaiko keršto idėja ir noras atskleisti neteisybę; Alė taip pat pasirenka pjėsę kaip būdą neteisybei demaskuoti: kartu su simoniečiais ji atkuria tėvo laidotuvių sceną, t. y. atskleidžia, kas pokariu išniekindavo, o po to atsikratydavo partizanų kūnais. *Hamletu* intertekstu aktualizuojama keršto, kaltės problemika, vidinė žmogaus destrukcija. Skaitytojams parodoma, kad negebant atleisti, susitaikyti su savimi ir praeities išgyvenimais, pasiekiamas vidinis pralaimėjimas, vėl atsiremiamas į Klaso *snoumenų* teoriją, kuri, atrodo, tiktų apibendrinti ir kitų lietuvių literatūros tekstų, analizuojančių lūžio etapą, personažų būsenas: tiek V. Katinienės disertacijoje aptariamus R. Šerelytės romane *Mėlynbarzdžio vaikai* vaizduojamą totalitarinę sistemą, tiek S. Parulskio romano *Trys sekundės dangaus* ar R. Gavelio romano *Paskutinioji žemės žmonių* karta žmones. Visi jie – praėjusio laiko sužaloti, sunkiai randantys vietą dabarties pasaulyje.

Sąsajos su V. Šekspyro *Hamletu* ryškinamos ir formaliai: tiek Hamletas, tiek simoniečiai pasirenka spektaklį kaip būdą neteisybei demaskuoti. Parodoma, kad hamletiškos vertybės vis dar neprarado aktualumo („Gal dar neužmiršai, ką Elsinoro pilyje karaliui ir karalienei priminė Danijos princas?“ (Martinkus 1997: 14) – šis vaidinimas vienodai veikia tiek XVI a., tiek tarybiniais laikais – demaskuoja tuos, ką beatodairiškas valdžios ir naudos siekis atvedė prie visiško moralės žlugimo, dar kartą atskleidžia tokiais principais kuriamos valdymo sistemos trūkumus. Pristatydamas simoniečių spektaklį, Zenonas ironizuoja ir kartu atskleidžia konfliktą, neatitikimą tarp sistemos tikslų ir realios situacijos:

Tasai amžius buvo visiškai toks pat, kaip senovėje: pasaulį valdė žaidžiantys vaikai. <...> Žmonės tebuvo lėlės, kurias pasidarė sau pažaisti dievai. Dievams ir jų filosofams atrodė, kad nėra nieko puikesnio už jų žaidimus. Per juos turėjo tarpti gėris ir tiesa, per juos, žaidimus, galėjo tarpti akla žiaurybė, per juos, žaidimus, galėjo sklęstis sąmonė, kuriai buvo aišku, kuo baigsis visi žaidimai – mirtim. (Martinkus 1997: 293)

Taip V. Martinkus apibendrina okupacinį periodą ir pateikia moralinių konfliktų foną – „vaikų žaidimai“ signifikuoja lengvumą, linksmybes, smagumą, tačiau kai tokiais pat principais, „lengva ranka“, nors iš nevaikiškų dalykų (trėmimais, susidorojimu, ma-

nipuliacijomis žmogaus gyvybe ir likimu, kova dėl valdžios), ima lošti valdžios aparatai, valdovai („dievai“), susiduriama su beprasmybe, suirute dažnai ir mirtimi. Kitaip sakant, kritikuojamas galingesniųjų – valdžios sluoksnių – elgesys, beatodairiškas galios siekimas, „žaidimais“ vadinamos čia gali būti ir priverstinai diegtos filosofijos (pavyzdžiui, marksizmas-leninizmas tarybmečiu).

V. Rubavičiaus teigimu, „asmeninio tapatumo perkūrimas reikalauja pervertinti savo praeitį ir sykiu sovietinę tikrovę taip, kad dabartinio tapatumo bruožai susietų praeitį ir dabartį, laiduodami tam tikrą asmenybės vienalytiškumą.“ (2007: 117). Būtent to vienalytiškumo *Simonijos* personažai ir nejučia, prisiminimai apie tarybmetį tampa destrukcijos šaltiniu. V. Martinkaus įvesta *snoumeno* samprata atrodo tinkama apibūdinti lūžio žmogaus būseną – bėgdamas nuo sovietinio absurdo, žmogus rado prieglobstį praeityje; atėjęs naujas laikas radosi ne tuščioje erdvėje, bet kaip santykis su praėjusiu laikotarpiu.

Rašymo kaip etinės situacijos refleksija

Svarstant apie V. Martinkaus tekstą kaip apie lūžio literatūros pavyzdį, rašymo situacija yra svarbi kaip būdas aktualizuoti ir reflektuoti sovietmečio patirtis. Be to, okupaciniu periodu varžyta saviraiškos laisvė tampa viena priežasčių, kodėl šis laikotarpis paliko tiek traumų – negalėdami jų laisvai reflektuoti, išgyventi, žmonės buvo priversti viską kaupti viduje, užsidaryti nuo tikrovės, kitaip sakant, kūrėsi palankios sąlygos *snoumenizmui*. Atkūrus nepriklausomybę, žmogus vėl atgavo teisę laisvai rašyti, todėl ėmė reflektuoti sovietmečio patirtis. Tačiau ką iš tiesų reiškia rašyti: atverti, prisiminti ir iš naujo išgyventi savo patirtis? V. Martinkaus pateikiama rašymo situacijos refleksija implikuoja etinius svarstymus apie komunikacijos trikampio narių – autoriaus, teksto ir skaitytojo – sąveiką, atskleidžia rašymo tarybmečiu aplinkybes. Taip V. Martinkus įveda svarstymus, kodėl sunku rašyti tekstą, ar etiška viešinti kito žmogaus biografiją net ir po jo mirties – kokie autoriaus išpareigojimai savo personažams, koks yra autoriaus ir skaitytojų santykis.

Rašymą kaip etinę situaciją romane įtvirtina esminis dabarties veiksmas – Zenonas, priverstas sutarties su Augėjo leidyklos atstovu Eugenijumi Sakalu, imasi užbaigti Kasiaus pradėtą knygą apie *Simoniją*. Kasius rašymą pasitelkė kaip savotišką terapiją – bandė iš naujo susidėlioti pamirštus gyvenimo epizodus, – todėl esminiu literatūros elementu laikė tiesą. Zenonas, priešingai, mano, kad „<...> ne tiesa, o kažkas kitas yra literatūros alfa ir omega“ (Martinkus 1997: 24). Tokios nuostatos jis laikosi nuo sovietmečio, kai tikros tiesos literatūroje negalėjo būti dėl represinio režimo. Tada reikėjo arba pataikauti vienai bendrai tiesai, o ir ta pati nebuvo tiesa, tik iškreiptas tikrovės vaizdas, arba imtis kaukių, kaip tam tikro formalaus prisitaikymo, ir norimas idėjas išsakyti netiesiogiai. „*Simonijoje*, pradėtoje prieš Sąjūdį, tiesos slėptuvė tegalėjo būti potekstė.“ (Martinkus 1997: 24) – galbūt literatūriškumą, aukštą meninę vertę tekstuose (o tokių tikrai buvo net ir literatūrai nepavydėtinomis sąlygomis) formavo ne tiesa, bet būdų, kaip tą tiesą išsakyti, paieškos.

V. Martinkus pateikia ir kitokį rašytojo santykį su kaukėmis. Rašymas pats savaime yra atsivėrimas, autorius susiduria su savimi ir tas santykis gali gerokai išgašdinti, nusteibinti. Kaukės suteikia galią bent šiek tiek atsiriboti nuo asmeninių patirčių, išlaikyti tam

tikrą nuotolį (kai to reikia) nuo savo teksto ir kartu skirtinguose tekstuose leisti vis kitaip žvelgti į pasaulį: „Pasaulis yra gyvatė, nei jis gražus, nei jis teisingas, ir autorius su kauke ne vien tiesos jame ieško. Kaukė neleidžia autoriui pernelyg pasipiktinti ar pasibjaurėti savimi.“ (Martinkus 1997: 24). Taigi, kurdamas pasakojimą, autorius kalba vis kito pasakotojo, personažų balsais – skaitytojai ne visada pamato tikrąjį autorių, personažų mintys nebūtinai atitinka autoriaus mintis. Tapdamas Kasias „antrininku“, bendraautoriu, Zenonas supranta savo vaidmenį: „<...> juk man padovanota kaukė, esu tarpininkas tarp skaitytojų – žmonių, kurie gal niekad nerašė ir nerašys to, kas vadinama XX a. literatūriniu tekstu, ir žmogaus, kuris nesusėpė pats parašyti tokio teksto.“ (Martinkus 1997: 24). Taip V. Martinkaus romano skaitytojai įvedami į pasaulį, kurį iš esmės kuria du pasakotojai: vienas sutrikusios atminties, kitas – bandantis imituoti, suprasti pirmojo kalbėjimą, ir būtent ši ypatybė neišvengiamai lemia sudėtingą romano struktūrą.

Svarbiu rašymo kaip etinės situacijos kodu tampa veidrodis – aktuali ir jo metafizinė interpretacija, ir simbolinė prasmė. Jį V. Martinkus naudoja kaip ano pasaulio signifikantą, taip įvesdamas egzistencinius anapusių svarstymus: parodoma, kad tarp dviejų pasaulių tėra plona linija, kad jie visada egzistuoja paraleliai. Veidrodyje Zenonas mato jau išėjusius Kasių ir Alę, bendrauja su jais: „Paliečiau Mykolo Peckelio išdrožtus rėmo ornamentus, po kuriais lyg po rūbais slapstėsi Vėlė, Aleksandros Vėlė, be kurios *Simonija* liktų negyva.“ (Martinkus 1997: 29). Aktualizuojant rašymo procesą labai svarbu, kad veidrodis tampa komunikacijos priemone, – parodomas ne tik net mirties neišvengtas simoniečių ryšys, bet ir Zenono juntamas draugų artumas, jie yra veidrodyje kaip prisiminimų, patirčių, likimų saugykloje. Būtent šie elementai – dvasinės, individualios patirtys, mirties nenugalėta atmintis – ir yra esminiai aspektai, apie kuriuos kalbama V. Martinkaus *Simonijoje*, būtent jie sudaro teminį ir idėjinį teksto pagrindą.

Veidrodyje Kasius ieško savęs po to, kai praranda atmintį, tyrinėja pakitusį savo atvaizdą, tarsi jame turėtų būti įrašyta patirtis: „<...> jis vėl išvydo save. Pavargusį, susenusį, jam buvo ne mažiau septyniasdešimties, kas pasakys, kiek jam iš tikrųjų? <...> Kaip man kreiptis į tave, kuri matau veidrodyje?“ (Martinkus 1997: 95). Veidrodis suteikia galimybę stebėti save iš šono, tačiau kartu jame žmogus susiduria pats su savimi, ima veikti Zenono minimas „Atspindžio dėsnis“ – žmogus pats save pastūmėja į etinius svarstymus, nes prisimindamas turi galimybę iš naujo patirti tam tikrus gyvenimo epizodus, svarstyti, ką juose keistų ir pan.:

Kai Kasius pasiūlė atsistoti <...> priešais veidrodį, kai aš puoliau jam talkinti ir kurti pasaulį pagal Atspindžio dėsnį, atrodžiau juokingas. Vietoje devyniolikos Kasiaus žodžių [epigrafo] aš prirašiau šimtus, ir jie dabar man pačiam negali neatrodyti juokingi – pakylėti, melagingi, kaip ir anais, sovietiniais laikais parašytieji. (Martinkus 1997: 289).

Pagal šį dėsnį Zenonas dėlioja savo tekstą – jis iš naujo išgyvena ir reflektuoja istorinio laiko implikuotas simoniečių patirtis. Glaudus simoniečių ryšys lemia tai, kad Kasiaus patirtys pažįstamos ir Zenonui, tačiau kalbėti iš kito perspektyvos vis vien reiškia tarsi žvelgti iš kitos veidrodžio pusės – realybė neišvengiamai atrodys šiek tiek kitokia, galbūt net

„juokinga“. Romane keliamas etinis klausimas, ar tikrai pagrindinis literatūros uždavinys yra atskleisti tiesą apie pasaulį – atspindėti ją kaip veidrodžiui? Robertas D. Romanyshynas pastebi, kad veidrodyje atsispindi ne tikrieji objektai, bet tokie, kokius juos išivaizduoja matantysis (p. 6), todėl ir bandymai vaizduoti objektyvią tiesą – kurti pagal atspindžio dėsnį – atrodo juokingi. Galbūt dėl šios priežasties nereikia nuoseklaus, detalaus teksto, užtenka tam tikrų pliūpsnių, atskirų epizodų, susietų pasikartojimais, iš kurių būtų galima susidaryti bendrą vaizdą ir suvokti emocijas – iš jų kiekvienas skaitytojas gali susidėlioti savo tiesą kaip individualią romano interpretaciją. Taip devyniolika taiklių Kasiaus žodžių tampa didesne vertybe nei ištisi traktatai (ypač būdingi tarybmečiu). Atskleidžiama, kad tvirtos, galutinės ir neginčijamos tiesos nėra ir negali būti, galų gale ji kinta net ir nuo individo patirties ar emocinės būsenos, o skaitytojui svarbiausia – ne pasyviai sekti tekstą pritariant pasakotojo ar personažų pozicijoms, tačiau jas kvestionuoti, ginčytis, galbūt net susierzinti, kad nėra vieno galutinio sprendimo. *Simonijos* mįslė taip ir neišmenama, perskaičius lieka daugiau klausimų nei atsakymų, tačiau būtent taip V. Martinkus geba skaitytoją intriguoti, provokuoti intelektualiniams svarstymams. Etinės situacijos taip pat nėra prikišamai rodomos, jos natūraliai įsilieja į teksto audinį ir tampa neatsiejama teksto dalimi – formuoja temas, idėjas, pozicijas, kaip, anot B. Gelūno ir K. Sabolius (2015), kokybiškame tekste ir turėtų būti.

Zenonui kaip rašytojui tenka etiškai sunki užduotis – jis turi nuspręsti, kokias bičiulių biografijos dalis palikti, kitaip sakant, nuo Zenono priklauso, kokius simoniečius pamatys knygos skaitytojai. Tam tikra prasme Zenonas pats tampa veidrodžiu, nes jam suteikiama galia sukurti kitokių jų gyvenimo vaizdą – jis gali dėlioti savo *Simoniją*, sukurti norimą istoriją. Tai, kad nėra lengva nuspręsti, kuriuos jų biografijų tekstus viešinti, rodo ir minėtas jų redagavimas kartu su jau mirusia Ale. Dažnai įterpiami Zenono kreipimaisi į skaitytojus, įvairiomis frazėmis jis tiesiogiai rodo, kurie yra jo parašyti tekstai, kurie – Kasiaus („Pertraukiu Kasiaus pasakojimą apie avariją. Taip darau, nes manau, jog reikia gelbėti skaitytoją nuo Kasiaus paliegiusios sąmonės monotonijos.“ (Martinkus 1997: 59). V. Martinkaus romane literatūrai suteikiama veidrodžio funkcija – galimybė kitam parodyti asmenines patirtis, suteikti galimybę iš jos pasimokyti: „Sklaidydamas Kasiaus aplankus, pats ne sykį krūpčiojau: Viešpatie, kiek daug energijos pulsuoja senuose popieriaus lapuose, juos marginančiame rašale, jei tik juose atpažįsti, prisimeni, pamatai save!“ (Martinkus 1997: 103). Iš šios citatos matyti ir pasakotojo pateikiama skaitytojų vaidmens refleksija – skaitytojai turi tam tikrų etinių išipareigojimų autoriams, tekstui: jų vertinimas, interpretacijos yra svarbūs, jie negali likti tik formaliais skaitytojais, nes tada neišryškės ne tik teksto prasmės, literatūriškumas, bet ir etinės autoriaus intencijos. Šią ypatybę itin aktualizuoja literatūros etikos tyrinėtojai: „Viena vertus, pats naratyvas dažnai turi vienokią ar kitokią etinį turinį, bet, kita vertus, naratyvo priėmėjui ar sklaidėjui paliekama interpretacijos atsakomybė: pasirinkimas tarp pažodinio ir metaforiško skaitymo, turinio atranka ir kritinis vertinimas, jungimas su kitais naratyvais bei atitinkama praktika.“ (Gelūnas, Sabolius 2015: 146).

Remiantis ketvirtąja etinių klausimų grupe, siekiant, kad literatūros etika veiktų, skaitytojai turi norėti susidurti su kitoniškumu, pasiduoti autoriaus provokacijoms. „Rašale

atpažinti, pamatyti save.“ (Martinkus 1997: 103) – tai atsiliepti į autoriaus etinį kvietimą, svarstyti apie autoriaus vaizduojamus įvykius, į skaitomus dalykus žvelgti mąstant apie asmeninę patirtį, kvestionuoti išgyvenimus – skaitytojams taip pat ima veikti „atspindžio dėsnis“, jie turi iš kito perspektyvos žvelgti į save. Noras išsiskirti, reflektuoti savo patirtis pateikiamas kaip esminė lūžio žmogaus būseną, o rašymas – kaip tinkamiausia priemonė struktūruoti savo patyrimą, „išgyti“ nuo *snoumeniškumo*. Čia būtų galima atsigręžti ir į dabartinę visuomenę, kurioje, pasak Aurelijos Mykolaitytės, sovietmečio patirtis reflektuojančių tekstų (ar kitų kultūros elementų – kinų filmų, spektaklių) ne tik nemažėja, bet jie dažnai priimami itin palankiai, o kino filmai sutraukia pilnas sales žiūrovų (2016: 191). Šiame socialiniame kontekste V. Martinkaus romanas, kaip vienas ankstyvųjų bandymų reflektuoti posovietinį, lūžio žmogų, nepraranda aktualumo ir šiandien. E. Bukelienės teigimu, „pervertinti savo ir savo tautos laikyseną per okupacijos dešimtmečius – ir šiandien tebėra aktuali kūrybinė problema siekiantiems išsivaduoti iš anų laikų baimės ir netikrumo kompleksų“ (2003: 32).

Išvados

Literatūros etika – itin parankus instrumentas analizuoti V. Martinkaus romaną *Simonija* kaip lūžio literatūros pavyzdį. Lūžio literatūra neišvengiamai susijusi su tarybmečio refleksijomis ir skaudžiomis jo patirtimis; aktualizuojant tokius aspektus, kyla etiniai konfliktai. Literatūros etika padeda atskleisti ir geriau suvokti, empatiškai pajauti (ypač tai aktualu skaitytojui, priklausiančiam kartai po atkurtos Nepriklausomybės) lūžio žmogaus būseną, sovietmečiu patirtus išgyvenimus.

Simonijoje etiniai konfliktai gali būti skirstomi į kelias bendriausias grupes ir iš dalies atitinka V. Katinienės išskirtus lūžio literatūros bruožus: aktualizuojama rašymo situacija kaip būdo išgyventi, permąstyti sovietines ir lūžio laikotarpio patirtis, analizuojamas kūrėjo santykis su brutalia sistema, skaitytoju ir galia kurti paveikų pasaulį; vis grįžtama į okupacinį periodą – neetišką, dehumanizuojančią aplinką, kurioje vaizduojami etiniai individo konfliktai. Šiame romane, kitaip nei V. Katinienės analizuotuose vokiečių literatūros romanuose, ryškėja šiek tiek kitoks lūžio žmogaus suvokimas – jis pateikiamas ne kaip egzistuojantis tuščioje erdvėje, tarpinėje būsenoje be jokių atramų, bet kaip pernelyg susitelkęs į praeitį, negebantis paleisti patirtų išgyvenimų. Tokią būseną taikliai apibendrina V. Martinkaus siūloma *snoumenizmo* samprata, kuria būtų galima apibūdinti ir kitų lietuvių romanų, analizuojančių lūžio etapą, personažus. Be to, ji gali būti aktuali ir šių dienų žmogui, kadangi į sovietmečio reiškinius žvelgiama su tam tikra atsarga, tarybmečio žaizdos vis dar neužgijusios turint galvoje prieštaringai vertinamus S. Nėrį, J. Baltušį, Just. Marcinkevičių, o kilęs skandalas dėl M. Ivaškevičiaus romano *Žali* atskleidžia tam tikrą kitokio, ironiško požiūrio baimę.

Nors V. Martinkaus romane esama daug etinių situacijų, jis pasižymi sudėtinga teksto forma (suardyta chronologija, dažna naratorių kaita, gausiomis kultūrinėmis nuorodomis ir intertekstais, etinių konfliktų kaip užuominų, vidinių būsenų aktualizacija), tačiau *Simonijoje* gana sunku atkoduoti norimas išsakyti idėjas. Kitaip sakant, tekstas tampa

dideliu iššūkiu, tačiau jei jis bent iš dalies įveikiamas, skaitytojui suteikiama galimybė reflektuoti etines vertybes, išjudinti intelekto galias ir naujai permąstyti okupacinio laikotarpio įtaką individui.

Literatūra

Bukelienė, E., 2003. Vyresniųjų proza laisvės sąlygomis. In: *Naujausioji lietuvių literatūra 1998–2002*. Sud. G. Viliūnas. Vilnius: Alma littera, p. 31–67.

Cosgrove, S., 2007. Literary ethics and the novel; or, can the novel save the world? *Australian Association of Writing Programs conference*, pp. 1–9. Prieiga: <http://ro.uow.edu.au/cgi/viewcontent.cgi?article=1085&context=creartspapers> [Žiūr. 2019 02 18].

Gelūnas, B., Sabolius, K., 2015. Naratyvinė vaizduotė kaip etikos problema. *Problemos*, 88, p. 141–152. Prieiga: <http://www.zurnalai.vu.lt/problemos/article/view/8484> [Žiūr. 2019 02 15]. <https://doi.org/10.15388/Problemos.2015.88.8484>

Katinienė, V., 2018. *Lūžio literatūra: XX a. pab. – XXI a. pr. vokiečių ir lietuvių romanas*. Daktaro disertacija. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Vilniaus universitetas.

Martinkus, V., 1997. *Simonija*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.

Mykolaitytė, A., 2014. Naujausioji literatūra nuo 1999 m. In: *Trumpa lietuvių literatūros istorija*. Sud. D. Kuizininė. Vilnius: Versus Aureus, p. 43–64.

Mykolaitytė, A., 2016. Sovietmečio atminties perkūrimas šiuolaikinėje kultūroje. *Lituanistica*, 3 (105), p. 187–193. Prieiga: <https://www.lmaleidykla.lt/ojs/index.php/lituanistica/article/view/3376> [Žiūr. 2019 10 15]. <https://doi.org/10.6001/lituanistica.v62i3.3376>

Phelan, J., 2013. *Narrative Ethics. the living handbook of narratology*. Prieiga: <http://www.lhn.uni-hamburg.de/article/narrative-ethics> [Žiūr. 2019 02 18].

Romanyshyn, R. D. *Metabolics: A Foundation for a Therapy of Culture*. Prieiga: <http://robertromanyshyn.com/files/documents/Metabolics.pdf> [Žiūr. 2019 03 01].

Rubavičius, V., 2007. Neišgyvendinamas sovietmetis: atmintis, prisiminimas ir politinė galia. *Colloquia*, 18, p. 116–130. Prieiga: http://www.lti.lt/failai/Nr18_07_Rubavicius.pdf [Žiūr. 2019 10 16].

Rubavičius, V., 2014. Sava sovietinė patirtis: suvokimas ir nutylėjimas. In: *Vėluojanti savastis*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, p. 112–135.

Šerelytė, R., 2008. *Mėlynbarzdžio vaikai*. Vilnius: Alma littera.

Trimakas, K. A., 2009. Renatos Šerelytės romanas „Mėlynbarzdžio vaikai“. *Šiuolaikinės literatūros antologija tekstai.lt*. Prieiga: <http://www.tekstai.lt/tekstai-apie-tekstus/107-s-/5549-kestutis-a-trimakas-renatos-serelytes-romanas-melynbarzdžio-vaikai> [Žiūr. 2019 10 15].